

С. Головащенко (НаУКМА, Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕРКВИ ЯК СУСПІЛЬНОГО ІНСТИТУТУ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Аналізуючи роль і місце церкви як суспільного інституту в розвитку культури, слід виходити, напевне, з того, що церква є специфічною організаційною формою відтворення у суспільстві релігійного типу духовності, осередком релігійного життя — його діяльних та стосункових моментів, нормативних та ролевих аспектів. Також необхідно пам'ятати, що церква інтегрована до системи реальних суспільних відносин, взаємодіє з іншими елементами цієї системи. Тому розуміння особливостей відношення церкви до культури або функціонування її в культурно-історичному процесі об'єктивно ґрунтується на розумінні способу інтеграції самої релігії до культури, суспільної ролі релігії стосовно культури.

Застережемо, що таке багатоаспектне явище, як культура, у даному разі розуміємо як таку сферу життєдіяльності суспільства, де забезпечується вироблення норм та механізмів регуляції суспільного життя, його самовпо-

рядкування та інтеграції. Це застереження тут потрібне, щоб передусім обмежити певні теоретичні претензії, які можуть виникати через сам факт звернення до проблем культури та оперування самим поняттям "культура".

Усвідомлюємо обмеженість визначень культури, які подаються з точки зору поділу суспільства на сфери, проте вживаємо подібне визначення, зважаючи на можливість за його допомогою аналізувати роль інституціалізованих форм в культурному розвитку. Функції соціальної регуляції суспільних процесів, забезпечення впорядкування та координації цілеспрямованих зусиль діючих індивідів як у рамках окремих галузей діяльності, так і в масштабах всього суспільства здійснюється через інституціалізацію — соціальне впорядкування взаємин та поведінки людей у рамках будь-яких об'єднань. Інституціалізація, як "встановлення певних правил діяння та забезпечення виконання цих правил шляхом впровадження відповідних норм і санкцій", стає "універсальним засобом упорядкування спільної діяльності людей".

Тут виявляється соціально-культурний зміст суспільних інститутів взагалі. Саме через інституціалізовані, тобто наділені певним колом суспільних функцій, та відповідним чином структуровані й унормовані форми суспільного життя набувається, трансформується і засвоюється соціальний досвід людства, здійснюється реалізація цього досвіду у формах діяльності. Система інститутів, що являє собою суспільство саме як культуру (з боку її соціо-регулятивних функцій); система, яка відображає взаємодію духовного, соціального й матеріального життя кожної епохи — така система є виявленням і водночас гарантом забезпечення цілісності суспільства, його динамічного розвитку.

Надійне функціонування суспільства потребує соціально-доцільної поведінки його членів. Це досягається через діяльність інститутів духовної культури. Вироблена в рамках цих інститутів система норм та цінностей надає цілісного, завершеного вигляду суспільним процесам і світоглядній орієнтації людей. Тим самим створюється механізм найбільшої інтенсифікації внутрішнього світу людини, стимулювання цілеспрямованості, впевненості, послідовності. За умов, коли такий механізм не міг бути побудованим з реальних елементів життя, з наявних, емпірично очевидних фактів та доказів, найбільш надійні регулятори та цінності ("абсолюти") потребують співвіднесення з надприродними силами та персонажами, з уявленням про надприродні залежності та зв'язки, які здійснюються автоматично. Саме це стає основою для релігійної функції "доповнення", здійснення якої в цілому посилює стабільність суспільного організму.

Таким чином, загальнокультурне значення релігії полягає, зокрема, у тому, що релігія є закономірним способом "практично-духовного" освоєння світу, способом регуляції як суспільної діяльності, так і внутрішнього світу людини². Практично ж реалізується цей спосіб регуляції соціального та духовного життя через діяльність людей у відповідним чином упорядкованих релігійних організаціях, котрі виступають як суспільні інституції. Оскільки саме церква, як найрозвинутіший тип такої організації, своїм функціонуванням об'єктивує існування релігії як соціально-культурного феномена, то вона з початку свого становлення й була закономірно включена до тієї галузі культури, котра характеризується соціорегулятивними функціями. Зауважимо тут, що ґрунтом і підставою для аналізу для нас є реальна суспільна та внутрішня історія християнської церкви в ареалі т. зв. "європейської" цивілізації. Саме християнська церква (у багатоманітності своїх конфесійних виявів) набула повноти й завершеності як релігійна інституція.

Історично церква існувала й існує у умовах соціально стратифікованого суспільства, де існують суперечності і навіть антагонізми між різними соціальними групами. Через це, напевне, культура, і як форма реалізації творчої активності, і як система соціальної регуляції та функціонування сукупного суспільно-історичного досвіду, реалізується у структурі ідеологічно орієн-

¹ Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука.-М., 1980.-С.68.

² Див.: Митрохин Л.М. Философы и религия.- Вопросы философии.-1989.-№9-С.33-34.

тованих інститутів духовної сфери. Це призводить до вельми суперечливої ситуації.

По-перше, церква діє як інститут духовного життя суспільства. Зважаючи на особливе значення даних інститутів у регулюванні суспільних процесів, вона постає як інститут духовної культури. По-друге, виконуючи регламентуючу, санкціонуючу та регулюючу роль, церква є ідеологічно орієнтованою. Глибинною підставою для цього є позиція історично-сучасної тій чи іншій церковній організації держави — інституту, що виявляє, оформлює та регулює класові та групові суперечності, забезпечує цілісність суспільства. Церква включається до процесу ідеологізації духовного життя та впорядкування суспільних відносин, відтворюючи і закріплюючи своїм функціонуванням культурні зразки й норми, що відповідають потребам державної політики (і певних соціальних груп, які її формують), а також об'єктивним потребам суспільного розвитку. Таким чином, церква здатна вигравати загальнокультурну роль — сприяти інтеграції, стабілізації і навіть певній динамізації суспільних процесів. Цьому служить церковна санкція прогресивних суспільних відносин — від економічних (власності) до різних форм нормативної регуляції — правової, моральної. Також може бути відтворення цих відносин у структурі та принципах діяльності самої церкви. Наприклад, монастирі часто ставали носіями прогресивних форм господарювання і технології. А загальнолюдські норми правової та моральної регуляції, формуючись у складі систем церковного права й церковної моралі, виявлялися засадою для становлення загальнодержавного законодавства, моральних кодексів. Особливого значення цей факт набуває тоді, коли аналізуємо діяльність офіційної церкви як чинника встановлення нового суспільного ладу (услід за поширенням ареалу тієї чи іншої конфесії). Так, феодалізація Європи, у тому числі і Русі, та й "капіталізація" Старого й Нового Світу проходили за активною участю християнських церковних організацій.

Проте під час суспільних криз церква здатна на "реакцію" — консервативно-охоронного характеру. Притаманне релігійній свідомості прагнення до сакралізації основ світового ладу, традиційність щодо суспільних зв'язків закріплюється церквою організаційно і догматично. Це й обумовлює охоронну, консервативну роль церкви, роль, яка в кризових умовах є об'єктивно стабілізуючою. Іноді церковний консерватизм здатний навіть призводити до конфлікту з суспільством, з державою (особливо якщо пануючими стають різного роду "прогресистські" ідеологи). Тоді ж не виключені навіть певні ізоляціоністські тенденції з боку церкви та прояви конфесійного фундаменталізму.

Зазначена вище ідеологічна орієнтація церкви у сфері культури означає можливість існування даного інституту не тільки "в культурі", а й "відносно культури". Функціонування "відносно культури" (тобто певним чином вплив "іззовні") традиційно набувало вигляду "культурної політики" (тут доречно стає аналогія з подібними позиціями держави щодо сфери культури).

"Культурна політика" офіційної церкви (саме офіційної, бо державна церква стає певним суб'єктом політики, в тому числі й "культурної") здійснюється принаймні на трьох рівнях. По-перше, церква реалізовує потреби державної культурної політики. Офіційна церква здійснює такі потреби безпосередньо, будучи інтегрованою функціонально до державного апарату. В інших випадках, коли конфесія не має статусу офіційно пануючої, подібне співвідношення з потребами держави може здійснюватись опосередковано, "через обставини", задані системою примусів і санкцій. Вже на цьому рівні виявляється найважливіша особливість ставлення церкви як ідеологічного інституту до культури — вибірковість ("селективність").

Другий рівень здійснення "культурної політики" церкви — це специфічні потреби релігії як світогляду і як системи, що регулює життєдіяльність людини. Адже ця система здобуває в культурі підстави для власного існування:

ідеали, моральні абсолюти, певне світорозуміння, оцінку історії, місця людини у світі, цілей та сенсу його буття тощо.

Далі, потреби релігійного світогляду в "культурному ґрунті", реалізуючись, трансформуються на третьому, сказати б, рівні "культурної політики" церковного інституту. Йдеться про специфічні потреби та особливості конкретного релігійного напрямку — "конфесії", представником та організаційним втіленням якої є та чи інша церковна організація.

Вибіркове ставлення церкви до культури має кожного разу своє історичне виявлення — відповідно до реально діючих на тому чи іншому етапі розвитку об'єктивних тенденцій "культурного буття" даного інституту. Це — або "елемент розвитку", засвоєння загальнолюдських, загальнокультурних надбань, пов'язаний з функціонуванням церкви в умовах динамічного суспільного розвитку, або ж "елемент обмеження" культурної багатоманітності, який переважає у кризові епохи.

Додамо, що проблема взаємодії ідеологічних інститутів соціально диференційованого суспільства (серед яких і церква) з культурою набула вже певного категорійного оформлення. Традиційним став розгляд такої дихотомії: з одного боку "офіційна" культура (елементом якої була і культура клерикальна, церковна), з іншого — "народна культура"³. Останнє позначає феномен, джерела якого містяться у взаємодії культурних традицій різних соціальних груп, через що він набуває загальнолюдського змісту. В силу своєї поліфонічності це явище здатне до багатоманітного розвитку, в тому числі і для подальшого ідеологічного оформлення світогляду, інтересів та ідеалів різних суспільних сил.

Але в історичній реальності вказана дихотомія виявляється досить-таки відносною. Справжньою реальністю була суперечлива взаємодія традицій "офіційної" та "народної" культур. А практичним інструментом і механізмом цієї взаємодії ставала діяльність церкви як ідеологічного та соціально-регулятивного інституту. В Європі, наприклад, контакт зазначених культурних традицій ще з доби середньовіччя, коли християнська церква набула найбільшої "повноти" як суспільний інститут, набув "діалог-конфлікт". Він був діалогом, бо, створюючи "шар" церковної культури, спонукаючи парафіян жити у відповідності з ученням церкви та коритися їй, клірики неминуче апелювали до звичних традиційних уявлень і способів упорядкування життя, які успадковувалися кожним поколінням. Але разом з тим цей контакт породжував і конфліктні ситуації: часто виникали суперечності між народними колективними уявленнями та ментальними звичками, нормами життя — і духовною культурою церкви з її практичними приписами. Діалог обох традицій залишався ґрунтом культурного та релігійного розвитку середньовічної Європи доти, доки церковна культура здатна була інтегрувати елементи народних традицій. Коли цей "симбіоз" було зруйновано, народна релігійність почала виштовхуватися у ересі, а головним зняряддям церковної політики стала інквізиція⁴. Зауважимо, що вельми цікава і своєрідна традиція агіографічної та гомілетичної літератури, яка може слугувати "індикатором" народної релігійності і яка склалася в Україні, потребує найуважливішого дослідження.

Кілька слів про ті функції церкви як суспільного інституту, котрі найбільше характеризують її включення до сфери культури. Це, по-перше, культово-богослужбова. Ця функція служить у суспільстві засобом відтворення релігійного світогляду, а також каналом впровадження у свідомість віруючих певної політичної ідеології. Адже церковна доктрина, крім сукупності уявлень та почуттів, що виражають ставлення людини до надприродного, абсолютного, неминуче містить ще й соціально-політичну концепцію (правда, специфічно трансформовану), яка формує орієнтацію віруючих у суспільному середовищі.

Оскільки відтворення релігійного світогляду означає також релігійну

³ Див., напр.: Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса.-М., 1965.; Гуревич А.Л. Проблемы средневековой народной культуры. - М., 1981.

⁴ Див.: Гуревич А.Л. Зазн. тв.-С.342-343.

трансформацію базисного зв'язку "людина-світ", це передбачає накопичення, трансформацію та засвоєння суспільного досвіду, зокрема, зразків, норм соціальної поведінки і регуляції суспільного життя. Це потребує звернення до культури, відтак ідеологічна діяльність церковного інституту виявляється головним знаряддям здійснення інших, специфічно "культурних" функцій.

Одна з них — морально-регулятивна. Помічено, що, регулюючи суспільну практику за допомогою духовних (зокрема, етичних) цінностей, релігія впритул змикається з культурною традицією⁵. Ця функція релігії саме й реалізується через діяльність церкви, яка формує та використовує практичні методи впливу на поведінку віруючих. У системі засобів запровадження в життя людей тих чи інших культурних норм і традицій, а також контролю за їх виконанням, можна виділити елементи як "морально-виховного", так і "репресивно-виховного" впливу.

У першому випадку йдеться про виховний вплив церковної релігійно-моральної проповіді, релігійної громадської думки церковного мікросередовища. Зазначимо, що в умовах тотального збігу релігійно-церковних та соціальних спільностей (наприклад, в епоху феодалізму) релігійна громадська думка набуває загальнозначущого характеру, висловлює культурну традицію даного соціуму.

По-друге, можливим є заборонний вплив, який також частково здійснюється через церковну проповідь та релігійну громадську думку, яка реалізується також і "практично" — через систему суто церковних санкцій — тією чи іншою мірою суворих, але спрямованих не так на покарання, як на "спокуту". Застережемо, що регулятивну діяльність церкви можливо аналізувати й окремо, як момент виконання нею публічно-правової функції в рамках церковної юрисдикції. Ми ж, розглядаючи специфічно соціально-культурний сенс функціонування церковного інституту, обмежимось характеристикою саме духовно-морального впливу церкви на суспільне життя.

Додамо, що повнота морально-регулятивного впливу церкви визначається її суспільним статусом, а останній зумовлений типом суспільства. У класичному вигляді (тут доведеться повторитися) дана функція виявляється при феодалізмі, в умовах панування світогляду офіційної церкви та збігові релігійних і соціальних спільнот. Секуляризація, що триває й нині, суттєво обмежує можливість здійснення церковних санкцій, трансформує виховний вплив у бік використання переважно морально-психологічних засобів та підвищення ролі найближчого релігійного мікросередовища (зокрема, релігійної сім'ї, парафіяльної громади). Отже, за певних обставин регулятивна функція може виступати як виховна, а сама церква — чинником інституціалізації релігійне санкціонованої моралі.

Крім морально-регулятивної функції з відтворенням традиційних форм життєдіяльності, з актуалізацією досвіду попередніх поколінь, із забезпеченням світоглядної, соціальної та культурної орієнтації віруючих, щільно пов'язана така специфічно "культурна" функція церковного інституту, як інтегративно-комунікативна.

Об'єктивною підставою для цього було і є реальне існування між одновірцями різноманітних суспільних зв'язків (господарських, сімейних, духовних тощо), які, поєднуючись із приналежністю людей до одної церкви, відтворювали відчуття спричиненості зазначених зв'язків спільною конфесійністю. Далі, церква (особливо в "ортодоксальних" християнських конфесіях), ставши офіційною, історично діяла в рамках зрілої державності або Ж такої, що активно формувалася. Саме тому церква завжди інтегрувалася до системи сучасних їх суспільних інститутів. Церква або співіснувала з деякими на умовах партнерства (з державою), або "виштовхувала" їх, успадковуючи їхні функції, запозичуючи цілком або частково організаційні форми та засоби суспільного регулювання (традиційні общинні інститути; певною мірою — інститут сім'ї). Так приналежність до конкретної церкви (най-

⁵ Див.: Васильєв Л. А. История религий Востока. - М., 1981. - С.6.

частіше — офіційної) ставала необхідним атрибутом цілісної культурної реальності, яка формувалася в рамках того чи того суспільства, в межах тієї чи іншої держави.

У процесі формування національних держав (або держав з переважанням певної етнічної спільноти) ототожнення конфесійності, церковності з державністю перетворювалися на ототожнення церковної та національної приналежності. Формувалася етноконфесійність як специфіка національної культури. Будучи синтетичним проявом взаємодії церковної культури та її позацерковних, етнічних форм, інтегруючись до культури та до побуту, етноконфесійність стала виконувати соціально-організуючу функцію. Це, безперечно, підвищувало суспільне значення церковного інституту. Наприклад, тривалий час це виявлялося в історії України, позбавленої власної державності. Християнські конфесії (особливо православ'я та католицизм східного обряду), використовуючи етноконфесійність, об'єднували маси людей у певну соціально-культурну цілісність. Ця цілісність несла на собі національні риси; у її межах самовизначення індивідів та груп за етнічною ознакою з необхідністю шукало й знаходило собі досить надійну опору у самовизначенні конфесійному. Так інтегративно-комунікативна функція церкви історично набуває вигляду функції етнокультурної. Оскільки історія свідчить про те, що практично кожна національна культура має етноконфесійну специфіку (моно- чи поліконфесійну, як, наприклад, культура українського народу), то недооцінювати роль церкви у формуванні та збереженні національно-культурної цілісності не можна.

Нарешті, на поширення культурно-конфесійного ареалу впливає виконання церквою такої функції, як місіонерська. Формування етноконфесійної спільноти виявляється складовою взаємодією та взаємозбагачення культур. "Конфесійна", церковна культура, яка під час поширення відповідного віровизнання взаємодіє з місцевою, "материнською" культурою, сама, коли придивитися уважніше, є, по суті, "етноконфесійною", бо свого часу теж увібрала в себе особливості духовного (та й матеріального) розвитку регіонів, де дана конфесія і церква спочатку виникали. Так візантійська церква принесла на Русь етноконфесійний комплекс, що склався на ґрунті синтезу культурних традицій Близького Сходу, Малої Азії, Південно-Східної Європи. Церковна культура при цьому збагачувалася своєрідністю кожного нового культурного регіону, де тривала християнізація.

Це збагачення мало наслідки дуже важливі як для розвитку культури, так і для оцінки ролі церковного інституту в цьому процесі. Незважаючи на ідеологічно та конфесійно зумовлену селективність ставлення церкви до змісту духовної культури, певний консерватизм і догматизм сприйняття, під час формування конфесійного "шару" культури викристалізувалися універсальні форми та зміст культурних надбань, котрі фіксували загальнолюдські естетичні й моральні ідеали, універсальні норми поведінки та відносин. Тому церква у певні періоди виявлялася важливим чинником становлення й розвитку саме класичних форм культури. Розвиток у християнській "церковній ограді" багатьох видів мистецтва, архітектури, загальнозначущих норм моралі та механізми морально-психологічної регуляції і саморегуляції підтверджує це.

Отже, церква (найбільше це твердження стосується християнських конфесій "ортодоксального напрямку") історично виступає як соціально-культурний феномен соціально диференційованого суспільства, що впливає на процеси у сферах духовно-ідеологічного життя та нормативної регуляції стосунків між індивідами в рамках спільностей та груп. Спрямованість культурної політики церкви залежить від загальної соціально-історичної ситуації, від позиції даного інституту щодо глобальних конфліктів у суспільстві. Головним чинником і водночас провідним критерієм ефективності функціонування феноменів церковної культури є взаємодія, діалог з різноманітними

культурними формами народного життя. Це об'єктивно стимулює постійний вихід за межі духовно-ідеологічних стандартів, зумовлених як інтересами державної культурної політики, так і інтересами зміцнення конфесійного впливу. У діяльності церкви, таким чином, реалізується суперечливість загальнокультурного та вузькоконфесійного — суперечливість самої релігії як специфічного вияву культури людства.